

ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΦΗΒΩΝ-ΓΟΝΕΩΝ, Ο ΓΟΝΕΪΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ ΚΑΙ Η ΣΧΟΛΙΚΗ ΕΠΙΔΟΣΗ

Θεόδωρος Ελευθεράκης
Επίκουρος Καθηγητής
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Κωνσταντίνος Κορώσης
Μον. Επίκουρος Καθηγητής
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Abstract

Since human beings are born, they belong to a world that is 'ready', in terms of the regulation and evaluation of communication with others. The family is the first human society in which parents learn child norms, values and behavior patterns. In the micro world of the family, parents hold the position of 'significant others', while the carriers of social behavior outside the family holding the position of the 'generalized other', according to the theory of G. Mead. In this research, a questionnaire was answered by teenagers in the Attica region, Greece, with regard to how they view their relationships with their parents, the parenting styles, parental control, and especially in school performance, and, finally, on the desired content of relationships with their parents. The data were processed with the statistical package SPSS, and showed interesting results for the modern Greek family and its relations with teenagers, which clearly demonstrates democratic orientation.

Λέξεις κλειδιά

Έφηβος, γονέας, οικογένεια, σχέσεις γονέα-εφήβου, κοινωνικοποίηση, γονεϊκός έλεγχος, σχολική επίδοση.

0. Εισαγωγή

Όταν αναφερόμαστε στη σύγχρονη κοινωνία, διαπιστώνουμε ότι η σύνθεσή της ανάγεται σε ένα άθροισμα επιμέρους υποσυστημάτων, όπου το κάθε ένα από αυτά έχει τη δική του δομή και τις δικές του λειτουργίες. Εντούτοις, η αλληλεξάρτησή τους καθίσταται αναγκαία αφενός για την υπόσταση της κοινωνίας και αφετέρου για την ένταξη του ανθρώπου στους κόλπους της (Γιούλτσης, 2005, Hughes, Kroehler, 2007, Giddens, 2009).

Στο θεσμό της οικογένειας, ως πρώτης κοινωνίας του ανθρώπου, προσβλέπουν με αδιάπτωτη προσοχή και αμείωτο ενδιαφέρον όλοι οι μικροί και μεγάλοι οργανισμοί του κοινωνικοοικονομικού και κοινωνικο-πολιτισμικού συστήματος. Έτσι, η οικογένεια γίνεται ο τροφοδότης όλων των άλλων θεσμών και διαδικασιών, όπως: της εκπαίδευσης, της άμυνας της χώρας, της εκκλησίας, της εργασίας, της κατανάλωσης, της διαμόρφωσης του ελεύθερου χρόνου κ.λπ. (Κορώσης, 2002).

Ο άνθρωπος, από την πρώτη ημέρα της παρουσίας του στην κοινωνία, έρχεται αντιμέτωπος με θέσεις, ρόλους, κανόνες και πρότυπα συμπεριφοράς που προσδιορίζουν τη συνύπαρξή του με τα άλλα μέλη της δεδομένης κοινωνίας. Από πολύ μικρή ηλικία καθίσταται σαφές ότι τόσο ο οικείος κοινωνικός περίγυρος όσο και η ευρύτερη πολιτισμική ατμόσφαιρα αποτελούνται από περίπλοκους μικρόκοσμους με αυτόνομες δομές και ξεχωριστές λειτουργίες που συγχρόνως όμως βρίσκονται σε στενές σχέσεις μεταξύ τους. Μέσα σε αυτές τις επιμέρους κοινωνικές ομάδες, που το άτομο εντάσσεται από τη στιγμή της γέννησής του, αρχίζει να δέχεται την επίδραση ατομικών μοντέλων και παρεμβάσεων (γονιός, δάσκαλος) αλλά και ομαδικών προτύπων οργάνωσης και λειτουργίας των ομάδων αυτών (οικογένεια, σχολική τάξη) και κατ' αυτόν τον τρόπο διαρκώς διαμορφώνει και αναδιαμορφώνει την προσωπικότητα και τη συμπεριφορά του (Νικολάου, 2009, Ελευθεράκης, 2011).

Ο έφηβος κατά τη διαδικασία της κοινωνικοποίησής του συνεχίζει να μαθαίνει να προσαρμόζεται, να αναθεωρεί τις θέσεις του, να ασκεί ήπια ή αυστηρή κριτική στο άμεσο και έμμεσο περιβάλλον του. Ο σκοπός της ύπαρξης του ανθρώπου δεν μπορεί να τον αποξενώσει από τη βιολογική του εξέλιξη αλλά ούτε από την πρόοδο των σχέσεών του με τους άλλους. Με την πάροδο του χρόνου οι άνθρωποι, οι σχέσεις, η επικοινωνία, ο τρόπος ζωής κ.ά. δέχονται μια συνεχή μεταβολή, παρόλο που η διεργασία της κοινωνικοποίησης αποτελεί μια σταθερά, η οποία φέρει την σφραγίδα της οικογενειακής πολιτισμικής κληρονομιάς που ως μια έξη (*habitus*) καθοδηγεί (Παναγιωτόπουλος, 1993), αλλά δεν παύει να προσαρμόζεται αναλόγως στα δεδομένα και τις δυνατότητες της κάθε μιας οικογένειας.

Στον μικρόκοσμο της οικογένειας οι γονείς κατέχουν τη θέση των «σημαντικών άλλων», ενώ οι φορείς της κοινωνικής συμπεριφοράς έξω από την οικογένεια κατέχουν τη θέση των «γενικευμένων άλλων» κατά τη θεωρία του G. Mead. Οι γονείς διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαδικασία της ένταξης του παιδιού στην κοινωνία. Ο πατέρας και η μητέρα συμμετέχουν ως «σημαντικοί άλλοι» στη διαμόρφωση της κοινωνικο-πολιτισμικής προσωπικότητας του νέου ανθρώπου, αλλά και από την οργάνωση και τη λειτουργία που επιβάλλουν στην οικογένειά τους διαμορφώνουν συνθήκες θετικές ή αρνητικές για την ένταξη του στην κοινωνία (Γώγου-Κρητικού, 1994: 38-74). Μέσα από τη διαδικασία της γαλούχησης και της διαπαιδαγώγησης προσπαθούν να προετοιμάσουν τα μικρά μέλη της οικογένειάς τους για να γίνουν σωστοί, ισορροπημένοι και ολοκληρωμένοι άνθρωποι που, στη συνέχεια, θα απαρτίζουν ένα ευρύτερο εύρυθμο κοινωνικό σύνολο (Masche, 2006).

Καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης των ατόμων, μέσα στην οικογένειά τους αναπτύσσονται ικανότητες και δεξιότητες, συναισθήματα, συγκρούσεις, δεσμοί και σχέσεις που άλλοτε κυριαρχούνται από αμοιβαία αγάπη και ενδιαφέρον και άλλοτε από ακραίες αντιπαραθέσεις και προστριβές.

Τα πρότυπα, οι κανόνες, οι συμπεριφορές, οι λειτουργίες που επιβάλλονται στην οικογένεια από τους γονείς μπορεί να είναι οι σωστοί ή όχι, μπορεί επίσης να έχουν ενστερνιστεί ή όχι από τα παιδιά ανάλογα με την πειθώ και τη βιωμένη πολιτισμική πραγματικότητα (*habitus*) που τα παιδιά έχουν εισπράξει από την οικογένειά τους (Θάνος, 2012, Παναγιωτόπουλος, 1993).

Ένας από τους βασικότερους μηχανισμούς κοινωνικοποίησης, μαζί με την οργάνωση της ομάδας και την ταύτιση με τους άλλους, είναι η άσκηση της κοινωνικής κριτικής, δηλαδή του κοινωνικού ελέγχου και ιδιαίτερος η κριτική και ο έλεγχος που ασκείται από τους σημαντικούς άλλους της οικογένειας του ατόμου, από τον πατέρα και τη μητέρα (Γιούλστης, 2005: 295). Πράγματι, οι γονείς, καθώς αισθάνονται υπεύθυνοι, λιγότερο ή περισσότερο συνειδητά, για τις επιλογές και τη συμπεριφορά των παιδιών τους, εκφράζονται συνήθως με ευμενείς διαθέσεις μέσω του ελέγχου που ασκούν σε αυτά. Τα παιδιά, αντιθέτως, αισθάνονται καταπίεση και περιορισμούς των κινήσεών τους, εξαιτίας του γονεϊκού ελέγχου και σε εξαιρετικές περιπτώσεις μπορούν να παρουσιάσουν βίαιες αντιδράσεις, παρεκκλίνουσα συμπεριφορά και τάσεις φυγής (Allison, 2000, Papastefanou, 2006, Atkin, 2007). Η τάση των εφήβων για αυτονομία, αυτονόμηση της προσωπικότητάς τους, κατά την ευαίσθητη αυτή περίοδο που επικρέμεται η εφηβική 'κρίση ταυτότητας', εντείνει τις εκτροπές τους (Singly, 1996: 119-163).

1. Η Έρευνα

1.1. Σκοπός και μεθοδολογία

Στην έρευνα αυτή, μελετήθηκαν οι σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των γονέων και των παιδιών τους σχετικά με τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς τους και τους παράγοντες που την επηρεάζουν, οικογενειακούς (διαντίδραση μεταξύ των μελών) αλλά και κοινωνικούς.

Πιο συγκεκριμένα, αυτό που θα παρουσιαστεί παρακάτω, και απορρέει από την ποσοτική αυτή έρευνα, είναι η τοποθέτηση των εφήβων ως προς το περιεχόμενο και την υφή που έχουν και που θα επιθυμούσαν να έχουν οι σχέσεις με τους γονείς τους (Κορώσης, 2012) έτσι ώστε να αισθάνονται καλά, δηλαδή να υπάρχουν ομαλές σχέσεις χωρίς: καταπίεση, συγκρούσεις, σκληρές βίας ή ανασφάλειας από τις υπερβολές, τον αυταρχισμό ή την απόλυτη ασυδοσία και την ανοργάνωτη δομή και λειτουργία της οικογένειας και των σχέσεων μεταξύ γονέων και παιδιών.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε ένα δείγμα 1865 εφήβων και περιελάμβανε ένα ερωτηματολόγιο κλειστών ερωτήσεων, το οποίο διανεμήθηκε σε σχολεία, Γυμνάσια και Λύκεια, της Αττικής. Η επεξεργασία των αποτελεσμάτων έγινε με τη χρήση του στατιστικού πακέτου SPSS.

1.2. Αποτελέσματα και ερμηνεία

1.2.1. Το είδος των σχέσεων που έχουν οι έφηβοι με τους γονείς τους

Σύμφωνα με τα δεδομένα του Πίνακα 1, διαπιστώνεται πως η πλειοψηφία των εφήβων, σε ποσοστό πολύ μεγάλο (85,11%), χαρακτηρίζει τις σχέσεις του με τους γονείς ως «πολύ καλές» 906 (48,6%) ή απλά «καλές» 699 (37,5%). Το αποτέλεσμα αυτό μας επιβεβαιώνει τα αποτελέσματα άλλων ελληνικών και διεθνών ερευνών (Παπαδιώτη-Αθανασίου, 2000).

Η ένδειξη αυτή αποτελεί συνάρτηση της ύπαρξης του διαλόγου μεταξύ των εφήβων και των γονέων. Όταν οι ενδοοικογενειακές σχέσεις είναι συμμετρικές (αρμονικές), τότε οι έφηβοι υιοθετούν θετικές αντιλήψεις, τόσο για την οργάνωση και τη λειτουργία της οικογένειας ως θεσμού όσο και των επιμέρους φορέων της.

Άρα, βλέπουμε ότι η οργάνωση της οικογένειας, όπως έχει εξελιχθεί σήμερα, είναι σε δημοκρατική κατεύθυνση και αυτή εμφανίζεται προφανώς ως εξέλιξη που απορρέει από τη δημοκρατικότητα της όλης κοινωνίας μας.

Πίνακας 1: Οι μαθητές χαρακτηρίζουν τις σχέσεις που έχουν με τους γονείς τους

Απαντήσεις Μαθητών	Απόλυτες Συχνότητες	Σχετικές Συχνότητες
Προβληματικές	72	3,9
Μέτριες	181	9,7
Καλές	699	37,5
Πολύ καλές	906	48,6
Σύνολο	1865	100,0

ΡΑΒΔΟΓΡΑΜΜΑ 1

Οι μαθητές χαρακτηρίζουν τις σχέσεις που έχουν με τους γονείς τους

1.2.2. Το γονεϊκό στυλ κατά την άποψη των εφήβων

Στη συνέχεια, μέσω των απαντήσεων των εφήβων στις ερωτήσεις τύπου πολλαπλών απαντήσεων (multiple response) οι οποίες απεικονίζονται στους παρακάτω πίνακες 2 και 3, διερευνήθηκε το γονεϊκό στυλ του πατέρα και της μητέρας των εφήβων του δείγματός μας, ή τουλάχιστον βρήκαμε τον τύπο των γονέων τους όπως αυτοί τους αντιλαμβάνονται.

Το γονεϊκό στυλ παίζει σημαντικό ρόλο στην κοινωνικοποίηση του παιδιού, ανάλογα με το στυλ του πατέρα και της μητέρας. Ως 'σημαντικοί άλλοι' και κυρίαρχα

ατομικά πρότυπα προς μίμηση για τα παιδιά τους, πραγματικά,, είναι κύριοι παράγοντες διαμόρφωσης της προσωπικότητάς τους. Έτσι, ο αυστηρός ή αυταρχικός, ο δημοκρατικός ή αυθεντικός, ο επιεικής και ο αδιάφορος ή απών γονεϊκός τύπος/στυλ γίνεται κεντρικός φορέας διαμόρφωσης του νέου ανθρώπου και, βεβαίως, επηρεάζει άμεσα τη σχολική και γενικότερα την κοινωνική του συμπεριφορά (βλ. Schwarz et al., 1985, Baumrind, 1991, Κρασανάκης, 1992, Darling & Steinberg, 1993, Barber, 1996, Ματσόπουλος, 2005: 175-177).

Πίνακας 2: Οι μαθητές χαρακτηρίζουν τον τύπο του πατέρα τους

Απαντήσεις Μαθητών	Απόλυτες Συχνότητες	Σχετικές Συχνότητες
Αυστηρός	397	22,1
Αδιάφορος	123	6,8
Επιεικής	414	23,0
Δημοκρατικός	994	55,2
Σύνολο	1928	107,1

Οι στατιστικές ενδείξεις του Πίνακα 2 μας παραπέμπουν με σαφήνεια στην εικόνα του πατέρα ως γονέα που τάσσεται υπέρ του διαλόγου και της συνεργασίας με όλα τα μέλη της οικογένειας. Ιδιαίτερα στα παιδιά του, κατά την παιδική και την εφηβική ηλικία, είναι ανοιχτός σε πολλά θέματα. Είναι προσηνής και φιλικός τόσο στους άρρενες όσο και στους θήλεις εφήβους. Ακόμη και όταν οι απόψεις ή/και οι αντιλήψεις των εφήβων ενδέχεται να είναι διαμετρικά αντίθετες προς τις αντιλήψεις των γονέων τους, ο πατέρας δεν απορρίπτει τη συζήτηση με τους νέους ούτε αποποιείται την επίλυση των προβλημάτων που ανακύπτουν στους εξω-οικογενειακούς τομείς.

Πίνακας 3: Οι μαθητές χαρακτηρίζουν τον τύπο της μητέρας τους

Απαντήσεις Μαθητών	Απόλυτες Συχνότητες	Σχετικές Συχνότητες
Αυστηρή	333	18,4
Αδιάφορη	35	1,9
Επιεικής	472	26,1
Δημοκρατική	1104	61,1
Σύνολο	1944	107,6

Όπως στον Πίνακα 2 αναφορικά με τον τύπο του πατέρα, έτσι και στον Πίνακα 3 ο τύπος της μητέρας δεν διαφέρει από το δημοκρατικό πρότυπο του γονέα. Η μητέρα –είτε ως εργαζόμενη είτε ως νοικοκυρά– αποτελεί πρόσωπο που είναι συνδεδεμένο με τις ιδιότητες της στοργής και της εγγύτητας σε σχέση με τα παιδιά της. Ανεξάρτητα από τη φύση των προβληματισμών που ανατρέπει την ψυχική ισορροπία των παιδιών της, είναι πάντα διαθέσιμη στο διάλογο μαζί τους. Το κλίμα σε αυτές τις σχέσεις επικοινωνίας μητέρας – παιδιού είναι συνήθως ευχάριστο και ζεστό.

Βλέπουμε από τις απαντήσεις τους στα προηγούμενα ερωτήματα αφενός πως οι σχέσεις των νέων με τους γονείς τους είναι κατά βάση καλές και αφετέρου πως οι περισσότεροι γονείς, πατέρες και μητέρες, ανήκουν στο δημοκρατικό γονεϊκό στυλ.

Παρ' όλα αυτά έχουμε κάποια μικρά ποσοστά που εμφανίζονται αρνητικά ως προς τις σχέσεις γονέων-εφήβων και ως προς τα γονεϊκά στυλ (αυταρχικό, αδιάφορο), τα οποία κυμαίνονται από 13,6% (253 έφηβοι αναφέρονται σε μέτριες και προβληματικές σχέσεις με τους γονείς τους), σε 20,3% (368 έφηβοι χαρακτηρίζουν αυταρχικές και αδιάφορες τις μητέρες τους), έως και 28,9% (520 έφηβοι χαρακτηρίζουν αυταρχικούς και αδιάφορους τους πατέρες τους) (Βλ. Πίνακες, 1, 2 & 3).

1.2.3. Ο γονεϊκός έλεγχος και ο χαρακτηρισμός του από τους εφήβους

Στους εφήβους δεν αρέσει ο έλεγχος από την πλευρά των γονέων, νιώθουν ότι καταπιέζονται, ότι δεν μπορούν να ζήσουν όπως θέλουν, ότι επιλέγουν κάποιοι άλλοι τον τρόπο που εκείνοι θα ήθελαν να εκφράζονται και να πράττουν και γι' αυτό δυσαναασχετούν για τις ενοχλητικές παρεμβάσεις των γονέων τους.

Οι γονείς από την πλευρά τους διατείνονται πως θέλουν να προστατεύσουν τους νέους από την παρέκκλιση, από λάθος επιλογές λόγω απειρίας και ενθουσιασμού, από πράξεις που μακροπρόθεσμα θα αποδειχθούν βλαβερές για το μέλλον τους και, εν τέλει, ότι με τον τρόπο αυτόν εκδηλώνουν την αγάπη τους και το ενδιαφέρον τους, εκπληρώνοντας την αποστολή τους ως γονείς, δηλαδή παροχή σωστής ανατροφής και ευκαιρίες ολοκλήρωσης της προσωπικότητας των παιδιών τους. Αυτό το κίνητρο/αποστολή των γονέων τούς ωθεί υποσυνείδητα να αναμειγνύονται στις προσωπικές υποθέσεις των παιδιών τους.

Με την παρέμβαση των γονέων, οι έφηβοι αισθάνονται πως παραβιάζεται ο προσωπικός τους χώρος, οι πρωτοβουλίες, η ελευθερία της γνώμης τους και πιστεύουν πως έτσι γίνονται άβουλοι και παθητικοί. Γι' αυτό, οι έφηβοι αντιδρούν θέλοντας να «τιμωρήσουν» τους γονείς τους, ίσως κάποιες φορές και να παρεκκλίνουν από το φυσιολογικό, με συνέπεια να επιτυγχάνονται, τελικά, τα αντίθετα αποτελέσματα από εκείνα που οι γονείς τους επεδίωκαν με την παρεμβατική τους στάση.

Σε κάποια ερωτηματολόγια τα υποκείμενα απάντησαν αγανακτισμένα ότι οι γονείς «σπάνε» κυριολεκτικά τα νεύρα των εφήβων. Ειδικά ορισμένα από τα κορίτσια

παραπονέθηκαν ότι οι γονείς τους δεν τα αφήνουν να «αναπνεύσουν». Αυτά τα παιδιά ήδη στις προηγούμενες ερωτήσεις είχαν απαντήσει αρνητικά στις σχέσεις που είχαν με τους γονείς τους και είχαν χαρακτηρίσει περισσότερο ή λιγότερο τους γονείς τους ως αδιάφορους ή ως αυταρχικούς.

Έτσι, στην ερώτηση του Πίνακα 4 όπου ζητείται από τους εφήβους να χαρακτηρίσουν τον έλεγχο που τους ασκούν οι γονείς τους με αρνητικό τρόπο, δηλαδή ως ενοχλητική ανάμιξη ή ως ασφυκτικό έλεγχο, απάντησαν μόνο οι 271 (14,53 %) ένα πολύ μικρό ποσοστό από τα 1865 υποκείμενα της έρευνας. Οι υπόλοιποι 1594 έφηβοι σε ένα πολύ μεγάλο ποσοστό (85,5%) δεν σκέφαραν καμιά από τις δυο επιλογές. Το αποτέλεσμα αυτό εναρμονίζεται σχεδόν με την απάντηση των νέων στους πίνακες 2 και 3 όπου χαρακτηρίζουν ως δημοκρατικό, κατά βάση, το στυλ του πατέρα και της μητέρας τους, καθότι οι νέοι θεωρούν ως αυστηρούς, άρα και πολύ ελεγκτικούς, τους γονείς τους σε χαμηλό ποσοστό που κυμαίνεται από 18,4% (333 έφηβοι χαρακτηρίζουν αυστηρές τις μητέρες τους) έως και 22,1% (397 έφηβοι χαρακτηρίζουν αυστηρούς τους πατέρες τους). Η διαφορά που προκύπτει, περίπου 4-5% μεταξύ του πίνακα 4 (αρνητική αίσθηση ελέγχου εφήβων, 14,53 %) και των δυο προηγούμενων πινάκων 2 & 3 (οι γονείς των εφήβων είναι αυστηροί, 18,4% έως 22,1%, άρα και ελεγκτικοί) μπορεί να υποστηριχθεί/ δικαιολογηθεί ότι οφείλεται στο ότι ορισμένοι έφηβοι, τελικά, θεωρούν, ή έχουν πεισθεί, ότι η αυστηρότητα ως ενός σημείου είναι χρήσιμη στη σχέση τους με τους γονείς και απαραίτητη στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς τους, άρα μη ενοχλητική.

Πίνακας 4: Οι έφηβοι χαρακτηρίζουν τον έλεγχο των γονέων τους

Απαντήσεις Μαθητών	Αγόρι		Κορίτσι		Σύνολο	
	Α.Σ.	%	Α.Σ.	%	Α.Σ.	%
Ενοχλητική ανάμιξη	68	7,4%	75	7,9%	143	7,7%
Ασφυκτικός έλεγχος	45	4,9%	83	8,7%	128	6,8%
Κανένα από τα δύο	802	87,7%	792	83,4%	1594	85,5%
Σύνολο	915	100,0%	950	100,0%	1865	100,0%

Ένα άλλο στοιχείο που παρατηρείται, σύμφωνα με τα δεδομένα του Πίνακα 4, είναι ότι οι άρρενες έφηβοι πιστεύουν ότι οι γονείς τους επιλέγουν αρνητικής μορφής ελεγκτικής συμπεριφορά εναντίον τους σε χαμηλότερο ποσοστό (12,3%) από τις θήλεις εφήβους που πιστεύουν το ίδιο σε λίγο μεγαλύτερα ποσοστά (16,6%), δηλαδή τα κορίτσια αισθάνονται ακόμη στη σύγχρονη οικογένεια αυστηρότερο τον έλεγχο

των γονέων τους. Έτσι, μπορεί να υποστηριχτεί ότι περισσότεροι από τους αυταρχικούς γονείς τηρούν μια στάση «φυλετικού διαχωρισμού» και ενστερνίζονται τον «σεξισμό» των φύλων εις βάρος των θυγατέρων τους. Αυτοί οι αυταρχικοί γονείς μπορεί να ανακατεύονται ενοχλητικά στη ζωή των γιων τους (7,4%), όσο περίπου και στη ζωή των θυγατέρων τους (7,9%), όμως περιχαρακώνουν πολύ περισσότερο «ασφυκτικά» τον προσωπικό χώρο των κοριτσιών τους (8,4%), από ότι των αγοριών τους (4,9%). Το γεγονός αυτό μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως ένα σεξιστικό κάταλοιπο, σε μικρό όμως βαθμό, γονικής συμπεριφοράς.

1.2.4. Ο γονεϊκός έλεγχος από τον πατέρα και από τη μητέρα

Η ερώτηση του πίνακα 5 αφορά το πώς βλέπουν οι σύγχρονοι έφηβοι τον έλεγχο που τους ασκείται συγκριτικά από τον καθένα από τους δυο γονείς τους. Δηλαδή, ποιος γονέας είναι περισσότερο ελεγκτικός, ο πατέρας ή η μητέρα;

Πίνακας 5: Οι έφηβοι δηλώνουν τον γονέα που τους ελέγχει περισσότερο

Απαντήσεις Μαθητών	Απόλυτες Συχνότητες	Σχετικές Συχνότητες
Πατέρας	498	26,7
Μητέρα	1105	59,2
Εξίσου και οι δύο	160	8,6
Δεν απάντησαν	100	5,4
Σύνολο	1865	100

ΡΑΒΔΟΓΡΑΜΜΑ 2

Οι έφηβοι δηλώνουν τον γονέα που τους ελέγχει περισσότερο

Σύμφωνα με τα δεδομένα του Πίνακα 5 διαπιστώνουμε ότι 1.105 (59,2%) έφηβοι δηλώνουν τη μητέρα ως κύριο φορέα ελέγχου της συμπεριφοράς των παιδιών μέσα και έξω από τον οικογενειακό χώρο, σε αντίθεση με τους πολύ λιγότερους 498 (26,7%) εφήβους που δηλώνουν ότι ο πατέρας παραμένει περισσότερο ελεγκτικός.

Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι ο σύγχρονος πατέρας δεν διαδραματίζει πλέον εξουσιαστικό ρόλο ή ασφυκτικό έλεγχο στις κινήσεις και στις σχέσεις των παιδιών/εφήβων, για να επιβελιώσει και να ισχυροποιήσει την ανωτερότητα της θέσης του στη δομολειτουργική πραγματικότητα της ανδρικής παντοκρατορίας. Η μητέρα που σήμερα είναι και επαγγελματικά εργαζόμενη, παράλληλα με τους παραδοσιακούς της ρόλους, έχει αποκτήσει το προβάδισμα και στον γονεϊκό έλεγχο εν συγκρίσει με τον πατέρα.

Αυτή η πραγματικότητα δεν πρέπει να εξηγηθεί ως αδιαφορία από την πλευρά του πατέρα, απλώς η μητέρα λόγω φύλου και βιολογικής διαφοράς με τον πατέρα, κυρίως στις συναισθηματικές της αντιδράσεις, εκφράζει τις ανησυχίες και το ενδιαφέρον της περισσότερο, ασκώντας αναλογικά και περισσότερο έλεγχο.

Επίσης η μητέρα δεν ενημερώνει πολλές φορές τον πατέρα για τις σκέψεις και τους φόβους της για τα παιδιά, με αποτέλεσμα ο πατέρας να μην είναι σε θέση να παρατηρήσει κάποια αλλαγή στα παιδιά και να μην ευαισθητοποιείται αναλόγως και έγκαιρα όπως η μητέρα. Αυτή η κατάσταση από την πλευρά της μητέρας γίνεται αντικείμενο αυστηρών επικρίσεων γιατί οι προσπάθειές της τείνουν να «μονοπωλούν» την επικοινωνία με τα παιδιά και να απομακρύνουν τον πατέρα, χωρίς να έχει τέτοιο δικαίωμα. Η αποκλειστικότητα του διαλόγου των παιδιών με τη μητέρα τείνει να ελαχιστοποιεί ή/και να «εκμηδενίζει» το παραμικρό ενδιαφέρον του πατέρα για το παιδί, ενώ ο ίδιος καταλήγει να «περιθωριοποιείται» στην ίδια την οικογένειά του.

Η εν λόγω διαφοροποίηση των γονεϊκών ρόλων δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκην την αποξένωση του πατέρα από το παιδί ή/και τη συναισθηματική του απομάκρυνση από τον οικογενειακό πυρήνα. Υπάρχουν πολλοί τομείς και ενδοοικογενειακές παράμετροι στο πλαίσιο των οποίων ο πατέρας αναζητά τη συνάντηση και τη διαπροσωπική επαφή με τα παιδιά, όπου ο ρόλος του προσλαμβάνει χαρακτήρα προεξάρχουσας σημασίας, όπως π.χ. στη διαμόρφωση του ελεύθερου χρόνου, σε περιοχές της ψυχαγωγίας, στον επαγγελματικό προσανατολισμό κ.λπ.

Επιπροσθέτως η εν γένει άσκηση των γονεϊκών ρόλων δεν έχει σκληροπυρηνικό περιεχόμενο. Στο σημερινό, σύγχρονο πατέρα αφενός έχει εδραιωθεί η παρακμή της εξουσίας του παρελθόντος και αφετέρου ο τρόπος επιβολής του έχει διαφοροποιηθεί, σε σχέση μ' αυτόν του παραδοσιακού πατέρα. Ο πατέρας πλέον: *«Έμαθε να τοποθετείται στο επίπεδο του παιδιού. Το προσεγγίζει, συναισθηματικά και σωματικά, εγκαταλείποντας την υπεροχή που του προσδίδει το ύψος του. Επίσης, σε άλλες απεικονίσεις φαίνεται αυτή η εγγύτητα μεταξύ πατέρα και παιδιού. Με πρόσχημα το παιχνίδι, τα σώματά τους αγγίζονται, και μάλιστα σε μεγαλύτερο βαθμό από όσο συμβαίνει με το αγκάλιασμα (εδώ είναι και μία από τις διαφορές με τη μητέρα)»* (Singly, 1996: 141-142, Singly, 2012). Έτσι, φαίνεται ότι έχει βαδίσει σε μια εξελικτική πορεία προόδου, την οποία ίσως η μητέρα δεν μπορεί να ακολουθήσει εύκολα.

Έτσι, η μητέρα, λαμβάνοντας υπόψη τις επιφυλάξεις και τους ενδοιασμούς του ευρύτερου κοινωνικο-πολιτισμικού συστήματος αναφορικά με το φύλο της, υιοθετεί περισσότερο παραδοσιακές αντιλήψεις εν συγκρίσει με εκείνες του πατέρα, όσον αφορά στις κινήσεις των παιδιών/εφήβων. Τείνει να περιχαράκωνει τόσο τους άρρενες όσο και τις θήλεις εφήβους από την απρόσωπη και αδιάφορη περιβάλλουσα κοινωνία για να τους κρατήσει στον ενδοοικογενειακό χώρο προστατευμένους και ασφαλείς στην ισορροπία των διαπροσωπικών σχέσεων. Η γυναικεία ταυτότητα

προσεγγίζει το παιδί με μοναδική ευαισθησία και στοργική αγάπη, με αποτέλεσμα ο ασκούμενος έλεγχός της να ερμηνεύεται ως φυσιολογική διάσταση της συμπεριφοράς και της προσωπικότητάς της. Δικαιολογεί την εν λόγω στάση της με τις εμπειρίες από τη δική της παιδική ή/και εφηβική ηλικία, κατά τις οποίες οι γονείς φρόντιζαν να χαράσσουν αμυντικές γραμμές γύρω από τα παιδιά τους έναντι των επιθετικών αποκλίσεων του περιβάλλοντος για να τα κρατήσουν κοντά τους.

1.2.5. Ο διάλογος με τον πατέρα και τη μητέρα

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ποσοστιαίες απαντήσεις των εφήβων στις ερωτήσεις τύπου πολλαπλών απαντήσεων (multiple response) που τους τέθηκαν σχετικά με την προτεραιότητα που δείχνουν στον έναν από τους δύο γονείς, για να συζητούν μαζί του τα προβλήματά τους (βλ. Πίνακα 6).

Πίνακας 6: Οι έφηβοι συζητούν τα προβλήματά τους με:

Απαντήσεις Μαθητών	Αγόρι		Κορίτσι		Σύνολο	
	Α.Σ.	%	Α.Σ.	%	Α.Σ.	%
τον πατέρα	430	46,99	356	37,47	786	42,14
τη μητέρα	489	53,44	797	83,89	1286	68,95
Σύνολο	919	100,43	1153	121,36	2072	111,09

Από τον πίνακα 6 φαίνεται ότι από τα 915 αγόρια του δείγματος, μέσω της δυνατότητας που είχαν για πολλαπλές απαντήσεις, δήλωσαν ότι τα 426 συζητούν τα προβλήματά τους με τον πατέρα, τα 485 με τη μητέρα και 4 και με τους δυο. Ενώ από τα 950 κορίτσια του δείγματος δήλωσαν ότι συζητούν τα προβλήματά τους με τον πατέρα τους τα 305, με τη μητέρα τους τα 746 και με τους δυο γονείς τα 51 κορίτσια.

Συμπεραίνεται, λοιπόν, το εξής φαινόμενο, μια τάση να διαμορφώνονται δύο ομόφυλες κατηγορίες τοποθετήσεων. Τα κορίτσια έφηβοι συζητούν περισσότερο με τη μητέρα λόγω των καλύτερα αναπτυσσόμενων ομόφυλων σχέσεων, ιδίων ανησυχιών και προβλημάτων που αντιμετωπίζουν τα διαφορετικά φύλα. Και τα αγόρια, καθ' όμοιο τρόπο, αν και συζητούν σε πολύ μεγαλύτερο ποσοστό (46,99%), από ότι τα κορίτσια, με τον ομόφυλο γονέα τους, τον πατέρα, όμως συγχρόνως συζητούν σε πολύ μεγάλο ποσοστό (53,44%) και προτιμούν ακόμη τη μητέρα τους. Εδώ μπορούμε να τονίσουμε ότι η συναισθηματική προσκόλληση των παιδιών μικρής ηλικίας πάντοτε είναι ισχυρότερη στη σχέση τους με τη μητέρα (Χουντουμάδη, 1994, Χουρδάκη, 1995) και άρα φτάνοντας στην εφηβεία αρχίζει να συμβαίνει η αλλαγή αυτή που παρουσιάζεται στον πίνακα 6 και σχολιάζουμε αναλόγως, δηλαδή η στροφή

προς τον ομόφυλο γονέα. Βλέπουμε, λοιπόν, τα κορίτσια να προτιμούν σε μεγάλο ποσοστό τη μητέρα, αλλά και τα αγόρια να προσανατολίζονται προς τον ομόφυλο γονέα, τον πατέρα τους.

Τα δεδομένα του Πίνακα 6 δείχνουν ξεκάθαρα τη γονεϊκή πλευρά με την οποία τα κορίτσια προτιμούν να συζητούν τις ανησυχίες και τα προβλήματά τους. Οι εμπειρίες και τα βιώματα της μητέρας από τη δική της εφηβική ηλικία συνιστούν τις κατευθυντήριες γραμμές, για να μη γίνουν οδοδείκτες μιας συντηρητικής κοινωνικής βιογραφίας των κοριτσιών τους. Έτσι, οι δυαδικές σχέσεις μεταξύ της κόρης και της μητέρας διαμορφώνουν μικροσκοπικές δυάδες, ανάλογα με το φύλο και τα ομοιογενή βιώματα. Παραδείγματος χάριν, οι θήλεις έφηβοι έχοντας προβληματισμούς για την ανάπτυξη του σώματός τους, για αλλαγές που διαφαίνονται σε αυτό, για απορίες στις σχέσεις τους με το άλλο φύλο κ.λπ., απευθύνονται στη μητέρα. Το ίδιο ισχύει, σε πολύ μεγάλο ποσοστό, και με τους άρρενες οι οποίοι στρέφονται στον πατέρα διότι ντρέπονται να αναπτύξουν τέτοιας υφής θέματα συζήτησης με το άλλο φύλο. Σύμφωνα με αυτές τις προτιμήσεις διαμορφώνονται δύο ομόφυλες κατηγορίες στις ενδοοικογενειακές σχέσεις.

Στην έρευνα μας, από τις ανοικτές ερωτήσεις στις οποίες απαντούν οι έφηβοι και έχουν να κάνουν με το λόγο που προτιμούν τον ένα από τους δυο γονείς, τεκμαίρεται ότι η θεματολογία και τα αντικείμενα των συζητήσεων διαφέρουν, επίσης, ανάλογα με το φύλο τόσο των εφήβων όσο και με εκείνο των γονέων. Ενώ τα αγόρια συζητούν με τον πατέρα σχετικά με την επιλογή του μελλοντικού τους επαγγέλματος, τα κορίτσια περιορίζονται στη συζήτηση μαζί του σε θέματα της καθημερινής επικοινωνίας με τους άλλους ανθρώπους. Παράλληλα τα κορίτσια συζητούν με τον πατέρα σχετικά με τη διαμόρφωση του ελεύθερου χρόνου καθώς και για την «ανεξέλεγκτη» επικοινωνία τους με το αντίθετο φύλο. Στους κόλπους της διαμόρφωσης ομόφυλων κατηγοριών ανακύπτουν ζηλοτυπίες ανάμεσα στους γονείς όταν οι άρρενες ή/και οι θήλεις έφηβοι εκφράζουν απροκάλυπτα τις προτιμήσεις τους αναφορικά με τη γονεϊκή πλευρά στο διάλογο που επιδιώκουν. Παρ' όλα αυτά δεν διασπάται η ενδοοικογενειακή συνοχή εξαιτίας της εν λόγω προτίμησης σε θέματα συζητήσεων για τις ανησυχίες των εφήβων.

Παρεμπιπτόντως πρέπει να προστεθεί, για να δικαιολογήσει ακόμη περισσότερο τη στροφή των κοριτσιών προς τον ομόφυλο γονέα, ότι οι πατέρες ακόμη συνηθίζουν να τηρούν αυστηρή στάση απέναντι στις θυγατέρες τους όσον αφορά στις επαφές τους με τα αγόρια, επειδή θεωρούν μονόπλευρα και αυθαίρετα ότι η ηθική της οικογένειας και το άσπιλο όνομά της αποτελούν συνάρτηση της άμεμπτης συμπεριφοράς των κοριτσιών τους. Επισημαίνουμε το ότι αφενός παρόμοιες στάσεις απέναντι στις κινήσεις των γιών δεν έχουν καμιά υπόσταση, και αφετέρου οι πατέρες στα νιάτα τους παραχωρούσαν υπέρμετρη ελευθερία κινήσεων στον εαυτό τους (Κορώσης, 2012).

1.2.6. Ο γονεϊκός έλεγχος στη σχολική επίδοση και ο χαρακτηρισμός του από τους εφήβους

Οι μέχρι τώρα απαντήσεις των εφήβων στα προηγούμενα ερωτήματα αποδεικνύουν πως οι σχέσεις των νέων με τους γονείς τους είναι κατά βάση καλές και οι περισσότεροι γονείς, πατέρες και μητέρες, ανήκουν στο δημοκρατικό γονεϊκό στυλ. Επομένως η αυστηρότητα των γονέων πλέον είναι περιορισμένη, αφού σε ποσοστό 18,4% μόνο παρουσιάζεται η αυστηρή μητέρα και σε ποσοστό 22,1% ο αυστηρός πατέρας (Βλ. πίνακας 2 & 3). Επίσης, στον πίνακα 4 φαίνεται ότι μόνο το 14,5% των εφήβων αισθάνονται, γενικά, ασφυκτικό ή ενοχλητικό γονεϊκό έλεγχο.

Για να δούμε, όμως, τι γίνεται με τον έλεγχο των γονέων σε σχέση με το σχολείο και τη σχολική επίδοση των εφήβων. Διαφοροποιείται ή παραμένει στα ίδια επίπεδα;

Στον πίνακα 7 φαίνεται ότι η άποψη των μαθητών/εφήβων για τους γονείς τους και τον ελεγκτικό τους χαρακτήρα ως προς τη σχολική τους επίδοση μπορεί να κατηγοριοποιηθεί ως εξής: *Ολική αυταρχικότητα ή αυστηρότητα* επιδεικνύουν οι γονείς, κατά την άποψη των εφήβων, σε ποσοστό 15,1%, καθότι αυτοί δέχονται πάντα αυστηρό έλεγχο από τους γονείς τους. Σε ποσοστό 18,7% οι έφηβοι απαντούν ότι δέχονται συχνά αυστηρό έλεγχο από τους γονείς τους. Εδώ θα πρέπει να κατατάξουμε αφενός τους γονείς με αυστηρό προσανατολισμό, αλλά οι οποίοι δεν έχουν παιδιά με χαμηλή σχολική επίδοση και αφετέρου τους δημοκρατικούς γονείς, οι οποίοι ως αυθεντικοί γονείς (Baumrind, 1991) έχουν την τάση να υποστηρίζουν απόλυτα τα παιδιά τους, αλλά να τους απαιτούν συγχρόνως απόλυτα και τις υποχρεώσεις τους. Σε ποσοστό 24,7% οι έφηβοι απαντούν ότι οι γονείς τους επικρίνουν αυστηρά μόνο μερικές φορές και εδώ μπορούμε να κατατάξουμε τους δημοκρατικούς γονείς. Σε ποσοστό 23,75% οι έφηβοι ισχυρίζονται ότι οι γονείς τους επικρίνουν αυστηρά σπάνιες φορές. Στην περίπτωση αυτή μπορούμε να κατατάξουμε τους δημοκρατικά φιλελεύθερους γονείς και τους επεικείς. Ενώ, στο τέλος σε ποσοστό 17,4% οι έφηβοι απαντούν ότι οι γονείς τους δεν τους επικρίνουν αυστηρά ποτέ για την κακή τους σχολική επίδοση και στην περίπτωση αυτή μπορούμε να τοποθετήσουμε τους αδιάφορους και μερίδα των πολύ επεικών γονέων (Βλ. πίνακα 7, ο οποίος έχει διαμορφωθεί έτσι για να δείχνει τα ανωτέρω, σε συνδυασμό με τον πίνακα 2 & 3).

Πίνακας 7: Οι γονείς κάνουν αυστηρό έλεγχο στους εφήβους για την κακή σχολική τους επίδοση. Επίσης, οι μαθητές-έφηβοι χαρακτηρίζουν τον τύπο του πατέρα και της μητέρας τους (Βλ. πίνακας 2 & 3)

Απαντήσεις Μαθητών	Α.Σ.	Σ.Σ.	Γονεϊκό στυλ Μητέρας		Γονεϊκό στυλ Πατέρα	
Ποτέ	325	17,4 %	Αδιάφορο	1,9 %	Αδιάφορο	6,8 %
			Πολύ επιεικές	26,1 %	Πολύ επιεικές	23,0 %
Σπάνια	442	23,7 %	Επιεικές		Επιεικές	
			Δημοκρατικό/ φιλελεύθερο	61,1 %	Δημοκρατικό/ φιλελεύθερο	55,2%
Μερικές φορές	460	24,7 %	Δημοκρατικό	61,1 %	Δημοκρατικό	55,2%
Συχνά	349	18,7 %	Δημοκρατικό/ αυθεντικό	61,1 %	Δημοκρατικό/ αυθεντικό	55,2%
			Αυστηρό	18,4 %	Αυστηρό	22,1 %
Πάντα	282	15,1 %	Αυστηρό/ Ολικά αυταρχικό	18,4 %	Αυστηρό/ Ολικά αυταρχικό	22,1 %
Δεν απάντησαν	5	0,3 %	-	-	-	-
Σύνολο	1865	100,0	1928	107,1	1944	107,6

Στη συνέχεια προχωρήσαμε σε μεγαλύτερο βάθος και κάναμε έλεγχο με τη χρήση του στατιστικού ελέγχου t-test για δυο ανεξάρτητα δείγματα, δηλαδή ελέγξαμε αν η μέση τιμή των απαντήσεων στην ερώτηση του πίνακα 7, για τη συχνότητα του αυστηρού ελέγχου των γονέων ως προς την κακή σχολική επίδοση των εφήβων, διαφοροποιείται ανάλογα με το γονεϊκό στυλ του πατέρα και της μητέρας, όπως αυτό εμφανίζεται στις απαντήσεις των εφήβων στις ερωτήσεις (πολλαπλών επιλογών - multiple response-) των πινάκων 2 & 3.

Στατιστικά σημαντικές διαφορές βρέθηκαν:

A. Μεταξύ αυστηρών και μη αυστηρών πατέρων, όπου βρήκαμε ισχυρά σημαντική διαφορά: Μέση τιμή (μ.τ.) αυστηρών 3,32, τυπική απόκλιση (τ.α.) 1,32. Μέση τιμή (μ.τ.) μη αυστηρών 2,86, τυπική απόκλιση (τ.α.) 1,33, $t = -6,78$, βαθμοί ελευθερίας (β.ε.) 1858 & p-τιμή 0,01.

B. Μεταξύ δημοκρατικών και μη δημοκρατικών πατέρων, όπου και εδώ βρήκαμε

στατιστικά ισχυρά σημαντική διαφορά: (μ.τ.) δημοκρατικών 2,76, τυπική απόκλιση (τ.α.) 1,33. Μέση τιμή (μ.τ.) μη δημοκρατικών 3,09, τυπική απόκλιση (τ.α.) 1,35, $t = 5,36$, βαθμοί ελευθερίας (β.ε.) 1858 & p-τιμή 0,01.

Γ. Μεταξύ αυστηρών και μη αυστηρών μητέρων, όπου επίσης βρήκαμε στατιστικά ισχυρά σημαντική διαφορά: Μέση τιμή (μ.τ.) αυστηρών 3,33, τυπική απόκλιση (τ.α.) 1,35. Μέση τιμή (μ.τ.) μη αυστηρών 2,82, τυπική απόκλιση (τ.α.) 1,33, $t = -6,31$, βαθμοί ελευθερίας (β.ε.) 1858 & p-τιμή 0,01.

Δ. Μεταξύ επιεικών και μη επιεικών μητέρων, όπου βρήκαμε στατιστικά σημαντική διαφορά: (μ.τ.) επιεικών 3,03, τυπική απόκλιση (τ.α.) 1,32. Μέση τιμή (μ.τ.) μη επιεικών 2,88, τυπική απόκλιση (τ.α.) 1,35, $t = -2,09$, βαθμοί ελευθερίας (β.ε.) 1858 & p-τιμή=0,037 0,05.

Ε. Μεταξύ δημοκρατικών και μη δημοκρατικών μητέρων, όπου και εδώ βρήκαμε στατιστικά ισχυρά σημαντική διαφορά: (μ.τ.) δημοκρατικών 2,72, τυπική απόκλιση (τ.α.) 1,31. Μέση τιμή (μ.τ.) μη δημοκρατικών 3,19, τυπική απόκλιση (τ.α.) 1,35, $t = 7,57$, βαθμοί ελευθερίας (β.ε.) 1858 & p-τιμή 0,01.

Στις υπόλοιπες συγκρίσεις με τον στατιστικό έλεγχο t-test δεν βρέθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές.

Δηλαδή ο στατιστικός έλεγχος με t-test μας φανέρωσε, σε σχέση με τους πατέρες, ότι οι δημοκρατικοί σε σχέση με όλους τους υπόλοιπους διαφοροποιούνται πολύ έντονα στον έλεγχο που ασκούν στους μαθητές/παιδιά τους. Επίσης, και οι αυστηροί πατέρες σε σχέση με όλους τους άλλους τύπους γονέων διαφοροποιούνται εξίσου πολύ σημαντικά.

Αντίστοιχα, ο στατιστικός έλεγχος με t-test μας έδειξε ότι και οι τύποι των μητέρων, αυστηρός και δημοκρατικός, όπως και στους πατέρες, διαφοροποιούνται πολύ έντονα από όλους τους υπόλοιπους τύπους μητέρων. Στην περίπτωση όμως των μητέρων παρατηρείται μια διαφοροποίηση σε σχέση με τους πατέρες, σε ότι αφορά τις επιεικείς μητέρες, όπου, σε σχέση με όλους τους άλλους τύπους μητέρων, διαφοροποιούνται έντονα ως προς τις αυστηρές παρατηρήσεις τους σε σχέση με την κακή σχολική επίδοση των παιδιών τους, δηλαδή αποτελούν έναν έντονα ξεχωριστό τύπο. Αυτό μάλλον έχει να κάνει με το ότι οι μητέρες -όπως έχει καταδειχθεί στον πίνακα 5 και το ραβδόγραμμα 2- κρατούν μια πιο παραδοσιακή στάση και γι' αυτό είναι πιο ελεγκτικές γενικά, άρα συμπεραίνεται αβίαστα ότι θα είναι πιο αυστηρές και στο έλεγχό τους προς τις σχολικές επιδόσεις των παιδιών τους.

Φαίνεται, από όλα τα προηγούμενα ευρήματα και ερμηνείες ότι πράγματι το γονεϊκό στυλ του πατέρα και της μητέρας παίζει σημαντικό ρόλο στη μορφή του ελεγχου που ασκείται προς τα παιδιά και βεβαίως στη μορφή του γονεϊκού ελεγχου για τις σχολικές επιδόσεις τους. Επίσης, φαίνεται ότι οι μητέρες διαφοροποιούνται στη

μορφή του ελέγχου που ασκούν στα παιδιά τους σε σχέση με τις σχολικές επιδόσεις τους και μάλλον η διαφοροποίηση έγκειται στο ότι είναι πιο ελεγκτικές από τους πατέρες.

Τέλος παρατηρούμε ότι οι έφηβοι με αυταρχικούς αλλά και δημοκρατικούς/αυθεντικούς γονείς, μητέρες και πατέρες, σε ποσοστό 33,8%, αισθάνονται πάντα ή πολύ συχνά την έντονη κριτική και τον αυστηρό έλεγχο των γονέων τους για τις κακές τους επιδόσεις στο σχολείο. Πράγματι, στην ελληνική πραγματικότητα, οι πάντες, κυρίως δε τα κατώτερα και τα μεσαία κοινωνικά στρώματα, είναι προσανατολισμένοι στην ευθύγραμμη πορεία προς το πανεπιστήμιο και αντιμετωπίζουν την εκπαιδευτική διαδικασία ως ευκαιρία για κοινωνική κινητικότητα των παιδιών τους. Έτσι, συγκριτικά, δικαιολογείται το χαμηλότερο ποσοστό 14,5% των αγοριών και κοριτσιών που δηλώνουν ότι αισθάνονται από τους γονείς τους ασφυκτικό ή ενοχλητικό έλεγχο (βλ. πίνακας 4).

2.4. Το είδος των σχέσεων που επιθυμούν να έχουν οι έφηβοι με τους δυο γονείς

Τελικά θέσαμε το ερώτημα στους εφήβους για το είδος των σχέσεων που αυτοί θα επιθυμούσαν να έχουν με τον πατέρα και την μητέρα τους. Στους πίνακες 8 και 9 έχουν καταχωρηθεί οι απαντήσεις τους, όπου έχουν ιεραρχηθεί με αύξουσα σειρά από αυτό το χαρακτηριστικό που επιθυμούν περισσότερο στη σχέση με τον πατέρα και στη σχέση με τη μητέρα τους.

Πίνακας 8: Οι μαθητές δηλώνουν το είδος του περιεχομένου που θα ήθελαν να είχαν οι σχέσεις τους με τον πατέρα

Απαντήσεις Μαθητών	Απόλυτες Συχνότητες	Σχετικές Συχνότητες
Περισσότερη κατανόηση	694	37,2
Λιγότερη αυταρχικότητα	569	30,5
Μη περιορισμός εξόδων	543	29,0
Σεβασμός στην προσωπικότητά μου	509	27,3
Λιγότερη υπερπροστασία	499	26,8
Περισσότερη αγάπη	429	22,9
Μη άσκηση κριτικής στους φίλους/στις φίλες	360	19,3
Μη επέμβαση σε επιλογή επαγγέλματος	289	15,5

Πίνακας 9: Οι μαθητές δηλώνουν το είδος του περιεχομένου που θα ήθελαν να είχαν οι σχέσεις τους με τη μητέρα

Απαντήσεις Μαθητών	Απόλυτες Συχνότητες	Σχετικές Συχνότητες
Λιγότερη υπερπροστασία	848	45,5
Περισσότερη κατανόηση	624	33,5
Μη περιορισμός εξόδων	599	32,1
Σεβασμός στην προσωπικότητά μου	471	25,3
Μη άσκηση κριτικής στους φίλους/στις φίλες	468	25,1
Λιγότερη αυταρχικότητα	371	19,9
Μη επέμβαση σε επιλογή επαγγέλματος	286	15,3
Περισσότερη αγάπη	254	13,6

Από τα δεδομένα των Πινάκων 8 & 9, όπου οι έφηβοι παραθέτουν τις επιθυμητές καταστάσεις που θα ήθελαν να βιώνουν με τους γονείς τους και αυτό που περιμένουν να δουν μέσα από τη σχέση μαζί τους, φαίνεται ότι από τον πατέρα αναζητούν ενδείξεις περισσότερης κατανόησης, λιγότερης αυταρχικότητας, μη περιορισμό εξόδων, σεβασμό στην προσωπικότητά τους και λιγότερη υπερπροστασία. Οι άνδρες δεν είναι φύσει συναισθηματικά όντα και εκλαμβάνουν διαφορετικά τις συναισθηματικές καταστάσεις από ότι οι γυναίκες, λειτουργούν πιο πολύ πρακτικά και χρησιμοποιούν περισσότερο το μυαλό σε αντίθεση με τις γυναίκες που χρησιμοποιούν την καρδιά. Αυτό δεν αποτελεί άλλοθι για την απομάκρυνση του πατέρα, αλλά σίγουρα διαχωρίζει την αδιαφορία από την έλλειψη συναισθηματισμού (Πρβλ. Feldman, 2011: 511-516). Έτσι, γίνονται πιο αυταρχικοί, πρακτικοί -περιορισμός εξόδων, αλλά και λιγότερο υπερπροστατευτικοί και καταπιεστικοί από τις μητέρες.

Στον Πίνακα 10, επίσης, φαίνεται πως οι έφηβοι θα ήθελαν από τη μητέρα τους: λιγότερη υπερπροστασία, περισσότερη κατανόηση, μη περιορισμό εξόδων, σεβασμό στην προσωπικότητά τους και μη άσκηση κριτικής στους φίλους τους. Η μητέρα, γαλουχημένη και εκείνη σε ένα περιβάλλον με απαγορεύσεις, όπως όλα τα κορίτσια, προσδοκά κάτι καλύτερο για τα παιδιά της και γι' αυτό γίνεται περισσότερο υπερπροστατευτική, αλλά επεμβαίνει επικριτικά και στις επιλογές των φίλων, ώστε τα παιδιά να ενοχλούνται, ενώ αυτή πιστεύει ότι έτσι θα τύχουν καλύτερης αναγνώρισης και ποιότητας ζωής στο μέλλον.

Καταλήγοντας θα πρέπει να επισημάνουμε ότι, αν και οι έφηβοι πιστεύουν ότι αφενός οι γονείς τους πλέον είναι αρκετά δημοκρατικοί, αισθάνονται βέβαια τον πατέρα λίγο πιο αυταρχικό και τη μητέρα λίγο πιο υπερπροστατευτική, επιζητούν

όμως αφετέρου και από τους δυο τους περισσότερη κατανόηση, σεβασμό της προσωπικότητάς τους και μη περιορισμό των εξόδων τους. Δηλαδή, ο έφηβος θέτει την αυτονόμηση της προσωπικότητάς του σε πολύ μεγάλη προτεραιότητα (οικονομική ανεξαρτησία, σεβασμό προσωπικότητας) και συγχρόνως το εκδηλώνει έντονα ζητώντας από τους δυο γονείς περισσότερη κατανόηση των αναγκών και της ξεχωριστής προσωπικότητάς του, καθώς μέσα από τη διαδικασία της 'κρίσης ταυτότητας' που περνά καταβάλλει μεγάλη προσπάθεια για να αυτονομηθεί ως ένας νέος και διαφορετικός άνθρωπος (Γιούλτσης, 2005: 325, Singly, 1996: 119-163). Αντιθέτως, την αγάπη των γονέων του θεωρεί περισσότερο δεδομένη, όπως επίσης δεδομένη, και άρα όχι τόσο ενοχλητική, θεωρεί και την ανάμιξη των γονέων του στην επιλογή του επαγγέλματός του.

3. Τελικές Παρατηρήσεις-Συμπεράσματα

Συμπερασματικά η παρούσα έρευνα έδειξε πως οι γονείς διαδραματίζουν ρόλους δασκάλων, ενώ τα παιδιά τους έχουν θέσεις μαθητών. Παρόλο που οι έφηβοι στηρίζονται στη διδασκαλία των γονέων τους, θέλουν να χτίσουν μία νέα κοινωνία. Όπως οι διδάσκαλοι έρχονται σε σύγκρουση με τους μαθητές έτσι συμβαίνει και μέσα στην ίδια την οικογένεια. Σε βάθος χρόνου όμως αυτό αποδεικνύεται εποικοδομητικό διότι και στις δύο περιπτώσεις το αποτέλεσμα είναι το ίδιο, προάγεται η διαπαιδαγώγηση και ενώ οι μαθητές-έφηβοι μεγαλώνουν και αποκτούν γνώση και τριβή με τη ζωή αντιλαμβάνονται μέσα από το πρίσμα του χρόνου τα αίτια της συμπεριφοράς των διδασκάλων-γονέων, συμφιλιώνονται, εκτιμούν και παραλαμβάνουν τις ίδιες αξίες, για να τις μεταβιβάσουν και εκείνοι ως γονείς των αυριανών εφήβων (Κορώσης, 2012, Ελευθεράκης, 2011).

Η διαδικασία της μεταβίβασης κανόνων, αξιών και προτύπων συμπεριφοράς από την προηγούμενη γενιά (τους γονείς) στην επόμενη γενιά (τους εφήβους), δεν είναι εύκολη υπόθεση. Οι γονείς είναι υποχρεωμένοι να μεταδώσουν στα παιδιά τους απαραίτητες προϋποθέσεις, βάσει των οποίων οι έφηβοι εντάσσονται σταδιακά στους κόλπους της κοινωνίας και αποκτούν τη θέση των μελών της. Ο προβληματισμός που ανακύπτει για τους γονείς, είναι το ότι ο πατέρας και η μητέρα γίνονται φορείς των κοινωνικών σχέσεων που συγκροτούν κατ' αρχήν την οικογένεια ως πρώτη κοινωνία του ανθρώπου, αλλά έμμεσα συμβάλλουν και στη σύσταση μικρών ή/και μεγάλων ομάδων που διαμορφώνονται έξω από τον οικογενειακό πυρήνα. Οι έφηβοι βρίσκονται στο μεταίχμιο μιας οικείας (γνώριμης) μικρο-δομής, δηλαδή της οικογένειας, και μιας ανοίκειας (απρόσωπης) μακρο-δομής, δηλαδή της περιβάλλουσας κοινωνίας, ως ένα συγκείμενο -κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και εκπαιδευτικό (Παπαδάκης, 2003: 59-62), που όμως επηρεάζει και τους ίδιους τους εφήβους μα και τους γονείς τους και την όλη οικογένεια.

Σε αυτό το μεσοδιάστημα οι νέοι άνθρωποι αναζητούν απεγνωσμένα συγκινησιακά ή/και συναισθηματικά στηρίγματα, για να εσωτερικεύσουν τους κανόνες, τις αξίες και τα πρότυπα συμπεριφοράς που υιοθετούν οι οικείες και οι ανοικτές μικρές και μεγάλες κοινωνικές ομάδες αντιστοίχως, με σκοπό να κινούνται ως άξια μέλη της κοινωνίας. Στο πλαίσιο της εν λόγω αναζήτησης οι έφηβοι αισθάνονται συνήθως άβολα γιατί βρίσκονται εν μέσω μιας κοινωνίας που είναι, από την οπτική γωνία της δομής και της οργάνωσης, έτοιμη για να λειτουργεί ουσιαστικά και αποτελεσματικά. Σε αυτή την οργανωσιακή και λειτουργική υπόσταση της κοινωνίας πρέπει να προσαρμοστούν και ενσωματωθούν οι έφηβοι ως άξια και ικανά μέλη της, για να τη στηρίζουν και παράλληλα να τη συνεχίσουν ως σύστημα. Στην οικογένεια, ως πρώτη κοινωνία του ανθρώπου, απευθύνονται ουσιαστικά οι έφηβοι για να στηριχθούν ως κοινωνικο-πολιτισμικές προσωπικότητες και να γίνουν και ίδιοι φορείς κοινωνικών σχέσεων όταν δημιουργήσουν τη δική τους οικογένεια και διαπαιδαγωγήσουν κατάλληλα τα δικά τους παιδιά.

Έτσι, από τη θεωρητική, ποιοτική και ποσοτική αυτή έρευνα, σε σχέση με τα ερωτήματα που τέθηκαν, καταδείχθηκαν τα εξής τελικά συμπεράσματα:

- α. Γίνεται ξεκάθαρο ότι η οργάνωση της οικογένειας, δηλαδή η δομή και οι λειτουργίες της, όπως έχουν σήμερα διαμορφωθεί, κατά την άποψη της μεγάλης πλειοψηφίας των ερωτηθέντων εφήβων, είναι σε κατεύθυνση δημοκρατική, καθότι αυτοί υποστηρίζουν ότι οι σχέσεις τους με τους γονείς τους είναι σε ένα τεράστιο ποσοστό (86,1%) καλές και πολύ καλές. Η εξέλιξη αυτή της σύγχρονης οικογένειας φαίνεται να συνδέεται άμεσα με την ανάπτυξη της δημοκρατίας στην ελληνική κοινωνία.
- β. Έτσι, οι έφηβοι σε πολύ μεγάλα ποσοστά, πολύ πάνω από 70%, θεωρούν τους γονείς τους, πάνω από 80% τις μητέρες και πάνω από 70% τους πατέρες, ως δημοκρατικούς ή επιεικείς.
- γ. Πιστεύουν πως ασκείται ενοχλητικός ή ασφυκτικός έλεγχος σε ποσοστό 12,3% προς τα αγόρια και σε λίγο μεγαλύτερο ποσοστό 16,6% προς τα κορίτσια. Πράγμα που φαίνεται ότι προέρχεται από τους αυταρχικούς γονείς και από τις κακές σχέσεις με αυτούς, κυρίως, τους γονείς, οι οποίοι είναι και περισσότερο προσκολλημένοι στον παραδοσιακό σεξισμό προς τα κορίτσια.
- δ. Αυτός ο έλεγχος που αισθάνονται από τους γονείς τους οι έφηβοι προέρχεται σε μεγαλύτερο ποσοστό (59,2%) από τη μητέρα και σε ποσοστό (26,7%) μόνο από τον πατέρα. Άρα, αν και θεωρούν τους πατέρες κατά πλειοψηφία περισσότερο αυταρχικούς από τις μητέρες τους, πιστεύουν τελικά ότι οι μητέρες τους ασκούν μεγαλύτερο έλεγχο, προσκολλημένες στο ελεγκτικό μοντέλο που συνάδει με την αυταρχικότερη διαπαιδαγώγηση που έχουν δεχθεί στο παρελθόν από την κοινωνία και από τα υποσύνολά της (οικογένεια, σχολείο κ.λπ.).

ε. Και παρ' όλα αυτά, δηλαδή τη μεγαλύτερη ελεγκτική διάθεση της μητέρας, οι έφηβοι σε μεγαλύτερα ποσοστά (τα κορίτσια πάνω από 70% και τα αγόρια πάνω από 50%) συζητούν τα προβλήματά τους με τη μητέρα τους από ότι με τον πατέρα τους, διότι οι έφηβοι προέρχονται από μικρότερες ηλικίες (βρεφική, παιδική) που η συναισθηματική προσκόλληση με τη μητέρα ήταν ισχυρή και αυτό διατηρείται σε κάποιο βαθμό ακόμη. Όμως, όσο προχωρά η εφηβεία και τα αγόρια και τα κορίτσια αποκολλούνται από αυτή την προηγούμενη σχέση με τη μητέρα και οδηγούνται πολύ περισσότερο προς τον ομόφυλο γονέα, έτσι η προτίμηση των κοριτσιών προς τη μητέρα μεγαλώνει, ενώ των αγοριών μικραίνει και οδηγούνται προ το δικό τους ομόφυλο γονέα, τον πατέρα, όπου εδώ τα κοινά ενδιαφέροντα πρωτοστατούν στις σχέσεις και στους διαλόγους τους.

στ. Ως προς τον έλεγχο τώρα που οι γονείς ασκούν στις κακές επιδόσεις των εφήβων στο σχολείο παρατηρούνται:

- i) το διαφορετικό γονεϊκό στυλ επηρεάζει απολύτως τη μορφή αυτού του ελέγχου και μάλλον οι μητέρες εμφανίζονται πιο ελεγκτικές από τους πατέρες και σ' αυτή τη μορφή ελέγχου, αυτή των σχολικών επιδόσεων.
- ii) η ιδιαίτερη ευαισθησία των ελλήνων γονέων για καλές επιδόσεις στο σχολείο και εξ' αυτού καλή επαγγελματική και κοινωνική πορεία των παιδιών τους, που περνά μέσα από την ευθύγραμμη πορεία προς το πανεπιστήμιο και την επιτυχή εκπαιδευτική διαδικασία ως ευκαιρία για κοινωνική κινητικότητα, φαίνεται από το 33,8% των γονέων που επικρίνουν, πάντα ή συχνά, αυστηρά τους εφήβους για τις κακές τους σχολικές επιδόσεις.
- ζ. Οι έφηβοι υποστηρίζουν ότι, τελικά, οι σχέσεις που επιθυμούν να έχουν με τους γονείς τους θα ήθελαν να στηρίζονται στην κατανόηση και στο σεβασμό της προσωπικότητάς τους, η οποία για να αυτονομηθεί ευκολότερα από αυτή των γονέων ένας από τους βασικούς παράγοντες είναι η οικονομική τους ανεξαρτησία.

Βιβλιογραφία

- Allison, B. (2000) Parent-Adolescent Conflict in Early Adolescence: Research and Implications for Middle School Programs. *Journal of Family and Consumer Sciences Education*, 18, 2, 1-6.
- Atkin, S.D. (2007) *An Analogue Study of Parent – Adolescent Conflict: Processes*. Ph. Thesis, Professor Patricia Noller, University of Queensland.
- Barber, B. K. (1996) Parental psychological control: Revisiting a neglected construct. *Child Development*, 67(6), 3296-3319.

- Baumrind, D. (1991) The influence of parenting style on adolescent competence and substance use. *Journal of Early Adolescence*, 11(1), 56-95.
- Darling, N. & Steinberg, L. (1993) Parenting style as context: An integrative model. *Psychological Bulletin*, 113(3), 487-496.
- Feldman, R.S. (2011) *Εξελικτική Ψυχολογία. Διά βίου ανάπτυξη* (Development Across the Life Span, Μτφρ: Ζ. Αντωνοπούλου, Μ. Κουλεντιανού, Επιμ.ελ.: Η. Γ. Μπεζεβέργης). Αθήνα: Gutenberg.
- Giddens, A. (2009) *Κοινωνιολογία* (Sociology, Μτφρ.-Επιμ.: Δ.Γ. Τσαούσης). Αθήνα: Gutenberg.
- Hughes, M. & Kroehler, C. J. (2007) *Κοινωνιολογία: Οι βασικές έννοιες* (Sociology: The Core, Μτφρ. Γ.Ε. Χρηστίδης). Αθήνα: Κριτική.
- Marselli, D., La Bori, G. (2008) *Αναστατωμένοι Έφηβοι ... Αναστατωμένοι Γονείς. Απαντήσεις ειδικών σε ερωτήσεις γονέων* (Μτφρ.: Μ. Καρακώστα). Αθήνα: Πατάκης.
- Masche, G.J. (2006) Eltern-Kind-Beziehung und Elternverhalten bei 13-und 16-jährigen: Individuation oder Ablosung? *Zeitschrift für Soziologie der Erziehung und Sozialisation*, Heft 1/007, 7-22.
- Muncie, J., Wetherell M., Langan M., Dallos R. & Cochrane A. (2008, επιμέλεια) *Οικογένεια. Η μελέτη και κατανόηση της οικογενειακής ζωής* (Understanding the Family, Μτφρ.: Έ. Αυγήτα, Α. Τσονίδης). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Papastefanou, C. (2006) Adlosung im Erleben junger Erwachsener aus verschiedenen Familienstrukturen. *Zeitschrift für Soziologie der Erziehung und Sozialisation*, Heft 1, 23-35.
- Schwarz, J. C., Barton-Henry, M. L. & Pruzinsky, T. (1985) Assessing child-rearing behaviors: A comparison of ratings made by mother, father, child, and sibling on the CRPBI. *Child Development*, 56(2), 462-479.
- Singly, F. (1996) *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας. Θεωρητική προσέγγιση στις μορφές της σύγχρονης οικογένειας* (Le soi, le couple et la famille, Μτφρ.: Λ. Παλαντίου). Αθήνα: Σαβάλλας.
- Singly, F. (2012) *Το άτομο, το ζευγάρι, η οικογένεια* (Le soi, le couple et la famille, Μτφρ.: Άλ. Πρέπη, Κ. Κορώνη). Αθήνα: Κριτική.
- Wetherell, M. (2004) *Ταυτότητες, ομάδες και κοινωνικά ζητήματα* (Identities, groups and social issues, Μτφρ.: Ν. Μποζατζής). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Γιούλτσης, Β. (2005) *Γενική Κοινωνιολογία*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 5^η έκδ.
- Γώγου-Κρητικού, Λ. (1994) *Κοινωνικές αλληλεπιδράσεις κοινωνικές αναπαραστάσεις. Τι λένε οι δάσκαλοι για τους γονείς*; Αθήνα: Πορεία.

- Ελευθεράκης, Θ. (2011) Πολιτική κοινωνικοποίηση και Εκπαίδευση: Η διαπαιδαγώγηση του δημοκρατικού πολίτη στο σχολείο. Στο Β. Οικονομίδης & Θ. Ελευθεράκης (Επιμ.), *Εκπαίδευση, Δημοκρατία και Ανθρώπινα Δικαιώματα*. Αθήνα: Διάδραση, 2^η έκδ, 48-100.
- Θάνος, Θ. (2012) *Εκπαίδευση και Κοινωνική Αναπαραγωγή στη μεταπολεμική Ελλάδα (1950-2010). Ο ρόλος της Ανώτατης Εκπαίδευσης*. (Ν. Παναγιωτόπουλος, Προλ.). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Κορώσης, Κ. (2002) *Έφηβοι και οικογένεια*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κορώσης, Κ. (2012) *Στη Φάση της Εφηβικής Ηλικίας: Πώς και γιατί αντιδρούν οι νέοι, όταν τους ελέγχουν οι γονείς! Θεωρητική Προσέγγιση & Εμπειρική Μελέτη υπό το πρίσμα της Κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Ίων.
- Κρασανάκης, Γ. (1992) *Θέματα Ψυχολογίας του Εφήβου*. Ηράκλειο: εκδ. συγγρ.
- Ματσόπουλος, Α. (2005) *Σχολική Ψυχολογία μια Νέα Επιστήμη*. Αθήνα: εκδ. συγγρ.
- Νικολάου, Σ.-Μ. (2009) *Θεωρητικά Ζητήματα στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Gutenberg, 2^η έκδ.
- Παπαδάκης, Ν. (2003) *Εκπαιδευτική Πολιτική. Η εκπαιδευτική πολιτική ως κοινωνική πολιτική*; Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παναγιωτόπουλος, Ν. (1993) *Εισαγωγή*. Στο P. Bourdieu & J.Cl. Passeron, *Οι κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα*. (Μτφρ.: Ν. Παναγιωτόπουλος, Μ. Βιδάλη, μετάφρ.). Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Παπαδιώτη-Αθανασίου, Β. (2000) *Οικογένεια και Όρια. Συστημική προσέγγιση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Χουντουμάδη, Α. (1994) *Παιδιά και γονείς στο ξεκίνημα μιας σχέσης*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Χουρδάκη, Μ. (1995) *Ψυχολογία της Οικογένειας (εξελικτική – σχολική – εφηβείας)*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 3^η έκδ.